

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет
кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

 Катерина ПЕТРОВСЬКА

«24» листопада 2024

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НОВОГО ОСВІТНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА

Кваліфікаційна робота магістра (бакалавра)

Виконавець: здобувач другого (першого)
рівня вищої освіти, групи м23СР

Галузь знань 23 Соціальна робота

Спеціальність 231 Соціальна робота

Освітньо-професійна програма:
«Поствоєнна соціально-психологічна
реабілітація»

ШЕСТОПАЛ А.В..

Керівник: доц. ЗАХАРОВА Н.М.

Рецензент: доц. ТУРГЕНЄВА А.О.

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	8
1.1. Вимушене переміщення як об’єкт соціологічного аналізу	8
1.2.1. Характеристика соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб	12
1.2.2. Характеристика соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб	16
1.3. Соціально-психологічна підтримка адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового освітнього середовища	24
ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ	32
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	33
2.1. Дослідження соціально-психологічної адаптації учнів-переселенців до нового закладу освіти	33
2.2. Методичне забезпечення процесу соціально-психологічної адаптації учнів – переселенців	41
ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ	47
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50
ДОДАТКИ	56

ВСТУП

Актуальність. Нові соціальні виклики та вимоги суспільства до особистості доводять, що сучасне покоління поступово зіткнеться з необхідністю оволодіти наукою виживання на основі розвитку соціально-психологічних засобів пристосування до різноманітних, в тому числі й екстремальних, ситуацій, практикуватися у входженні до змінного соціального середовища, розвивати в собі мобільність, гнучкість поведінки, адаптивні механізми. Адаптація – специфічна форма соціальної активності, пов’язана зі входженням та приведенням об’єктивних і суб’єктивних особливостей особистості у відповідність до нових соціальних умов.

Адаптація є предметом наукового дослідження, що пов’язано з об’єктивною потребою суспільства у формуванні соціальної мобільності особистості на різних вікових етапах і визначається як процес і результат активного пристосування індивіда до мінливого середовища за допомогою різноманітних соціальних засобів, а соціальна адаптація дитини – як інтегрований показник її здатності адекватно сприймати навколишню дійсність.

Наслідком окупації та війни стали близько 6 мільйонів біженців, вимушених переселенців з усіх регіонів України. Кидаючи будинки, квартири та майно, люди йдуть туди, де не вибухають ракети та снаряди, де на тебе не націлюють автомат і де можна знайти мир та тишу. Їм потрібно пристосуватися до нових умов життя, нового соціального та культурного оточення, нового міста чи селища, де багато чого є незнайомим. Тим, хто залишається на особливо небезпечних територіях (ОНТ) також необхідно подолати страх, невіру, розпач, депресію та агресію, щоб продовжувати своє життя в незвичних умовах.

Поняття «внутрішньо переміщеної особи» визначено у ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» де «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув місце свого проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. [36].

Особи, які територіально перемістилися через російську військову агресію із зони активних бойових дій ТОТ, стикаються з проблемою адаптації, перебуваючи в нових соціальних умовах. У стані війни найуразливішими категоріями населення є діти та люди старшого віку, інваліди. Перебуваючи в небезпеці, в тривалому стресовому стані, дитина позбавлена нормальних умов для розвитку та освіти. Через відчуття тривоги, напруги, страху, невизначеності ускладнюється процес повноцінної соціалізації дитини.

На сьогоднішній день в Україні питання міграції, короткотермінової чи довготермінової, що може нанести ризики особистості піднімалися у соціальних, педагогічних, психологічних дослідженнях. Вивченням проблем, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи (ВПО), займаються багато науковців, проводяться різноаспектні дослідження. Серед вітчизняних вчених активно вивчається проблема внутрішньо переміщених осіб, ресурсів оцінки ситуації та потреб переселенців О. Балакіревою, Т. Доронюк, О. Міхеєвою, Ю. Муромцевою, У. Садовою, Т. Старинською, А. Солодько та ін. Зарубіжні дослідження зорієнтовано на розгляд теорій «соціальної травми» (Перта Штомпкита). «культурної травми» (Дж.Александера). Питаннями соціально-психологічної адаптації категорії внутрішньо переміщених осіб вчені опікуються з 2014 року (О. Блинова, І. Бандурка, Н. Завацька, Л. Арутюнян, Г. Солдатова, М. Слюсаревський та ін.), з'ясовуючи соціально-психологічні особливості адаптації дітей із родин вимушених переселенців та визначаючи шляхи й методи допомоги.

У сучасних умовах всі громадяни, і ті, які безпосередньо знаходились в зоні бойових дій, і всі ті, кого ці події стосуються опосередковано, відчують вплив психотравмивних чинників, спричинених збройним конфліктом. Тому вкрай актуальним є соціальне замовлення на надання психологічної допомоги й підтримки громадянам України, які на собі відчули наслідки війни (діти, їх батьки, колеги, військові та ін.), обов'язкова організація супроводу потерпілих. Усі вони потребують допомоги. Мова не лише про допомогу в задоволенні базових життєвих потреб — в житлі, одязі, їжі, медичному обслуговуванні або допомога в

пошуку роботи, влаштування дитини до дитячого садочку чи школи, у відновленні чи отриманні необхідних документів тощо. Важливим і актуальним є дослідження особливостей пристосування та допомога дітям у подоланні негативних наслідків травмівних подій та адаптації до нових обставин життя.

Освітні заклади завжди були, є і залишаються серцевиною організації соціально-психологічної та педагогічної роботи з дітьми та їх батьками. Великий потенціал освітянської сфери в сучасній складній ситуації має бути спрямованим, і вже спрямовується, на надання відповідей тим викликам і проблемам, які мають діти та суспільство. Вчителі, психологи, соціальні педагоги, вихователі дитячих садочків та працівники позашкільних закладів є тими, хто вже відгукнувся на існуючі труднощі. Значна кількість закладів освіти відчинили свої двері для біженців, надали прихисток і підтримку тисячам дорослих і дітей.

Прийде час і Україна повернеться до мирного життя, відродиться, відбудується. Але зараз мусимо зберегти найцінніше — дітей, бо саме на їх долю випаде така місія. Отже, проблема адаптації в різних її аспектах, фазах і особливостях протікання продовжує бути актуальною.

Але наразі, аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що існують суперечності між:

- постійно зростаючою потребою суспільства в адаптованій особистості та наявністю певних труднощів адаптації дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб;
- наявністю теоретичних положень та реальною практикою взаємодії в умовах воєнного стану закладів освіти, соціальних служб та родини щодо вирішення проблеми адаптації.

Зважаючи на актуальність проблеми соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців на даному етапі та у подальшому житті дітей, які пережили проблеми вимушеного переселення, темою магістерського дослідження обрано: **«Соціально-психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб до нового освітнього середовища».**

Мета дослідження: обґрунтувати теоретико-практичні засади впровадження програми соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового освітнього середовища.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз соціально-психологічної літератури з проблем внутрішнього переміщення населення та адаптації в умовах воєнного часу; нормативно-правових документів щодо захисту дитинства.

2. Дослідити особливості соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до умов нового освітнього середовища (ЗЗСО).

3. Розробити методичне забезпечення процесу соціально-психологічної адаптації учнів-переселенців.

Об'єкт дослідження – процес соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового освітнього середовища (ЗЗСО).

Предмет дослідження – комплекс заходів соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до закладу освіти.

Гіпотеза дослідження: передбачено, що соціально-психологічна адаптація дітей з категорії ВПО буде успішною за умови впровадження адаптаційно-підтримуючої програми з використанням інтерактивних методів і форм в умовах освітнього закладу.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження використано комплекс **методів:** *теоретичні:* аналіз наукових джерел, нормативно-правової бази та досвіду практичної діяльності, інтернет-ресурси, узагальнення;

емпіричні методи: опитувальник Спілбергера-Ханіна (визначення рівнів особистісної та ситуативної тривожності в учнів із сімей вимушених переселенців); методика інтерперсональної взаємодії Т. Лірі (для з'ясування міжособистісних стосунків учнів із сімей вимушених переселенців в колективі закладу загальної середньої освіти); методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда (з визначення рівнів адаптивності та дезадаптації дітей-

переселенців в міжособистісних системах); метод статистичної обробки результатів, контент-аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розглянуто соціально-психологічну адаптацію дітей категорії внутрішньо переміщених осіб як багатоаспектний процес активного пристосування психіки та поведінки особистості до умов нового освітнього середовища, яке опосередковано провідною діяльністю особистості на певному етапі її розвитку; визначено особливості соціально-психологічної адаптації дітей ВПО; обґрунтовано, розроблено адаптаційно-підтримуючу програму для дітей ВПО з соціально-психологічної адаптації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці адаптаційно-підтримуючої програми для дітей ВПО, яка акцентує увагу на збереженні здорового психоемоційного стану дитини; розширює знання про правила й норми поведінки в різних ситуаціях, включає розвиток умінь врівноважено реагувати на зміни та обставини у соціальному середовищі; доборі методів діагностики стану та особливостей адаптації, методів зі зняття страхів, посттравматичних стресових розладів, міні-практик з повернення психоемоційної стабільності.

Результати дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти, що сприятиме розширенню арсеналу засобів супроводу соціально-психологічної адаптації дітей категорії ВПО.

Структура магістерської роботи: Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу та загальних, списку використаних джерел, що налічує 50 найменувань, 4 таблиці, 4 додатків. Основний зміст роботи викладено на 50 сторінках комп'ютерного набору. Повний обсяг роботи становить 66 сторінки.

5. Позитивним програми визнано використання соціально-психологічних ресурсів, практик, вправ як засобу ознайомлення з новим предметним, освітнім середовищем, соціальним оточенням та поступова трансформація їх результатів у соціальний досвід учня-переселенця; засвоєння правил суспільних стосунків, нових форм взаємин, підвищення рівня психоемоційного та соціального задоволення від відвідування нового закладу освіти.

6. Виконане дослідження може слугувати підґрунтям для продовження розвідок із питань вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації дітей -переселенців у різних соціальних умовах, розробки механізмів сприяння успішній адаптації до нової громади, нового освітнього середовища.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що адаптація є різнобічною, комплексною пристосовницькою реакцією особистості, що забезпечує їй засвоєння соціально корисних стандартів поведінки, ціннісних орієнтацій, гармонізацію з соціумом та формування соціальної мобільності на різних вікових етапах та в різних умовах життєдіяльності.

2. Зазначено, що у сучасних обставинах особливих змін зазнає освітня галузь і держава в умовах воєнного стану посилює соціальний та соціально-психологічний захист різних категорій громадян з особливим акцентом на збереженні життя і здоров'я дитячого населення, освітньої інфраструктури, відновлення освітнього процесу.

3. З'ясовано, що в ситуації вимушеної міграції (ВПО) найбільше страждають діти: зазнають змін соціального та психоемоційного стану, деформації звиклих поведінкових реакцій, травматичного стресу й організація успішної соціально-психологічної адаптації до нової шкільної громади є актуальним завданням закладу загальної середньої освіти.

4. Доведено, що соціально-психологічна адаптація дітей в умовах вимушеної міграції має включати адекватний до ситуації діагностичний інструментарій, підтримуючу програму та реалізовуватися з урахуванням особливостей учнів та

обставин, в яких вони перебували або перебувають.

5. Аргументовано доведено, що ефективність програми забезпечує комплекс соціально-психологічних ресурсів, інтерактивних методів, практик, вправ як засобу ознайомлення з новим предметним, освітнім середовищем, соціальним оточенням та поступова трансформація їх результатів у соціальний досвід учня-переселенця; засвоєння правил суспільних стосунків, нових форм взаємин, підвищення рівня психоемоційного та соціального задоволення від відвідування нового закладу освіти.

6. Спрогнозовано, що впровадження адаптаційно-підтримуючої програми **«SOS! ADAPTATION»** зменшить рівень тривожності, негативних емоцій, агресивно-захисних реакцій, усамітнення вихованців та забезпечить формування позитивно емоційного ставлення до відвідування нового освітнього середовища, активізацію навчальної діяльності, поліпшення фізичного самопочуття дітей, психологічного клімату в шкільному співтоваристві.

7. Виконане дослідження може слугувати підґрунтям для продовження експериментальних досліджень із питань вивчення особливостей соціально-психологічного супроводу адаптації дітей шкільного віку в умовах вимушеного переміщення, розробки механізмів сприяння успішній адаптації до нової громади, нового освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризику / Т. Ф. Алексеєнко. – К., 2007.– 153 с.
2. Бочкор Н., Дубровська В., Залеська О. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна». 2014. 84 с.
3. Боделан О. Р. Психологічне забезпечення адаптації дітей шестирічного віку до навчальної діяльності : дис.... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Боделан Ольга Русланівна. – О., 2002. – 202 с.
4. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. –2016. – Вип. 3(1). – С.19-30.
5. Гундєртайло, Ю. Д. Арт-терапевтичні технології надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. / За заг. ред. Т. М. Титаренко. *Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. с. 61-69.
6. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям,

що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ: Ніка-Центр, 2020. 122 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723324/1/posibnykgrupovi-formy.pdf>

7. Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії. URL: [Електронний ресурс] <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/>

8. Завацька Н. Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі : монографія / Під ред. Н. Є. Завацької. –Луганськ : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 2012. – 320 с.

9. Завацька Л.М. Визначення актуального рівня успішності соціальної адаптації школярів із числа внутрішньо переміщених осіб. Вісник № 23 (179). 2023. с. 42-46.

10. Захарова Н. М. Адаптація дітей дошкільного віку до сучасного соціального простору: Монографія. – Донецьк: вид-во "Ноулідж" (донецьке відділення), 2010. – 218 с.

11. Зцілення травм війни: психосоціальний аспект / автор-упор. Т. Артеменко. Черкаси, КНЗ ЧОПОПП Черкаської обласної ради». 2022. 80 с.

12. Капська А. Й. Соціальна робота : [Навчальний посібник] / А. Й. Капська. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.

13. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога постраждалим унаслідок травмівних подій: досвід, узагальнення, висновки. Актуальні проблеми психології. Т. 3. Консультативна психологія і психотерапія. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. Максименка С. Д. Київ : Логос, 2015. Вип. 11. С. 7–20.

14. Кобзін Д., Левкіна Г., Луньова О., Черноусов А., Щербань С. Методичний посібник з оцінювання потреб ВПО у громадах — Харків, Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД). —2020. — 246 с.

15. Ковязіна К. О. Забезпечення соціального захисту дітей внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] / К. О. Ковязіна. – (Серія «Соціальна

політика»). – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ditu14275.pdf>.

16. Конвенція про права дитини (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року) – Режим доступу:http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

17. Корпач Н., Сидорук І. Соціальна робота з дослідження стану адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Педагогічний часопис Волині*. №1(8). 2018. С. 133-138.

18. Леонова І.М. Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців в Україні / Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015 №4 (29) С.94-100.

19. Лист МОНУ «Щодо діяльності психологічної служби у системі освіти в 2022/2023 навчальному році»: від 02.08.2022 № 1/8794-22. URL <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-diyalnosti-psihologichnoyisluzhbi-u-sistemi-osviti-v-20222023-navchalnomu-roci>

20. Лист Міністерства освіти і науки України «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей» від 28.10.2014р. №1/9-557.

21. Малхазов О. Р. Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, Збірник наук. статей Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України, 2018, 2 (12), с. 132–148.

22. Мельник Л. Подолання агресивної поведінки: тренінгова програма для дітей (проект) / Мельник Л., Сергеева К., Журавель Т. – К., 2018. – 172 с.

23. Методика роботи працівників пробації з неповнолітніми : Навч. посіб. / А. М. Григоренко, О. А. Дука ; за заг. ред. Г. Стідз, А. Григоренко, Т. Журавель. – К., 2016. – 297 с.

24. Мульська О.П. Вплив міграційних процесів на потенціальний розвиток молодого покоління / Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2014. Вип. 5(109). С. 450-455.

25. Мигалина З. І. Вирішення освітніх проблем дітей-мігрантів США в контексті полікультурної освіти / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2019. Випуск 2 (45). С.130-132.

26. Ми пережили: техніки відновлення для сімей, військових, цивільних та дітей. Практичний посібник./ З ред. Г. Циганенко. К.; Видавництво «ЛОГОС». 2016. 199 с.

27. Онуфрик М. Новий закон про соцпослуги: Хто, кому і як? / Маріанна Онуфрик, Ігор Яковенко // Українська правда. – 2017 р. – 87 с.

28. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. – 128 с.

29. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник /Заг. ред. Л. Гридковець. Том 3. – К.; 2018. – 236 с.

30. Особливості адаптації дітей вимушених переселенців / Ю. М. Жданович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - 2017. - Вип. 21(1). - С. 204 - 214.

31. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. Соціальна робота та освіта. 2022. Вип. 9 (1). С. 89-99.

32. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII: станом на 3 серпня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

33. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін. ; [за ред. Л. С. Волинець]. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.

34. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ “Видавництво “Логос”. – 2015. 207 с. С. 100-106.

35. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій : підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / [Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко ; за заг. ред. Н. Гусак] ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Київ : НаУКМА, 2017. – 92 с

36. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. Редакція від 29.10.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 31.05.2023)

37. Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу. Навчально-методичний посібник./ Андрєєнкова В. Л., Войцях Т. В., Гриців І. П., Мельничук В. О., Сабліна Н. О., Флярковська О. В., Харківська Т. А. Київ. 2023. 149 с.

38. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей: практичне керівництво. Л.: Свічадо, 2012.

39. Слюсаревський М. М. Психологія міграції : навч. посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Видання друге, перероблене та доповнене. – Київ : Талком, 2018. – 360 с.

40. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. рек. / автори-упор. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. – [2-е вид., стереотип.]. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 76 с.

41. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. С.96.

42. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. [Андрєєнкова В.Л., Бандурка І.О., Бочкор Н.П. та ін.]. – Київ : Агентство «Україна», 2015. – 175 с.

43. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: Навч.-метод.посібник. / за редакцією К.Б. Левченко, Трубавіної І.М., Цушка І.І. - К.: Видавництво, 2007. - 240 с. С. 48.

44. Соціальна робота в Україні : [Навчальний посібник] / [І. Д. Зверєва, О. В.

Безпалько, С. Я. Харченко та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с..

45. Султанова Н. В. Реабілітаційні технології в системі соціально-педагогічної роботи з особливими дітьми: навчально-методичний посібник. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2020. –102 с.

46. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія /Т. М. Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 160 с.

47. Ткач Р. Травма войны: работа с кошмарным сновидением. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Y2iNBaeQY9A>

48. Трубавіна І . М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С. 434 - 446. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_8_53

49. Удовенко Ю. М. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій / Ю.М. Удовенко // Ukrainian Psychological Journal. – 2017. – вип. 1(3). – С.165-176.

50. Фурман А. В. Методика визначення особистісної адаптованості вчителів і учнів / А. В. Фурман // Освіта і управління. – К., 1998. – С. 105–125.